

УДК 581:005

Мовчан Я. І.

ЕКОПОЛІТИКА: АСПЕКТ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

Досліджуються ретроспективний контекст та практика природокористування у зв'язку із сучасним станом довкілля та природних ресурсів. Наводяться елементи екополітики, що формується. Пропонується варіант методології щодо управлінських, організаційних та наукових підходів у вирішенні проблем збереження та невиснажливого використання природних ресурсів.

Виклики сьогодення та інерція вчорашнього

Переоцінка цінностей і зміна орієнтацій світової спільноти у ставленні до природи та практики використання природних ресурсів, викликана катаклізмами в довкіллі, супроводжується формуванням нових бачення, способу діяльності та екополітики. Мова йде про формулювання ідеології, закріпленої в Ріо-де-Жанейро у вигляді "Порядку денного на 21 століття", розробку системи глобальних конвенцій щодо довкілля, зростання свідомості громадян та готовності урядів брати до уваги нові реалії, що полягають у розумінні вичерпності та вразливості природних ресурсів [1, 2, 3]. Найскладнішим у цій ситуації є обґрунтування мотивації та алгоритму, як саме почати це втілювати в життя — впроваджувати т. зв. екологічно-збалансований розвиток на практиці.

Вихідним моментом, з котрим пов'язана зазначена ситуація, є людська діяльність, у першу чергу в сфері сільського господарства, гірничо-видобувної промисловості, розширенням населених пунктів та транспортно-комунікаційної сфери, а також промисловості [4, 5, 6]. Це вже призвело і продовжує призводити до трансформації та руйнування екосистем і компонентів екосистем, їх фрагментації та деградації, скорочення площ, зайнятих живою природою, появи явищ "Ніньйо", зпустелювання, посилення ерозійних процесів. Скорочення площ, зайнятих природними екосистемами, згадуючи відому алегорію Оноре де Бальзака про шагрєнуву шкіру, супроводжується втратою первинних рослинних угруповань та фауністичних комплексів, змінами в структурно-функціональних характеристиках екосистем, ландшафтів та біомів і пов'язане, зрештою, з втратою біотичного та ландшафтного різноманіття — "природного капіталу", "екофонду". У той же час, це пов'язано зі змінами показників альbedo, біогеохімічних параметрів, рівнів та структур гідротермічних, радіаційних, теплових, геолого-гідрологічних та гідрологічних співвідносин в еко- та геосистемах.

Катастрофічність існуючої тенденції індустріального розвитку особливо чітко було усвідомлено в середині 20 сторіччя, і роботи екологів-"альяристів" 60-х років (насамперед у вигляді доповіді Римського клубу "Межі росту" Медоузів у 1968 році, публікацій П. Ерліха, Ж. Дорста — "До того, як загине природа", Б. Комонера — "Коло, котре замикається" та багатьох інших) просто зафіксували стан, коли явище, передбачене В. Вернадським за півстоліття до того, а саме те, що людство стало силою геологічної шкали впливу — проявилось. Щоправда, проявилось частково, оскільки людство геологічною силою вже стало, а формування передбаченої вченим ноосфери ще триває. Ситуація ще складніша в світлі як нових технологій та їх впливів на довкілля, так і нової геополітичної картини світу — появою нових держав та їх блоків, розвитком суспільної інфраструктури, зміною системи суспільних критеріїв якості життя та успіху, демографічними, політичними та соціально-економічними колізіями.

Форум ООН у Ріо-де-Жанейро, розвинувши ідеї Міжнародної спілки охорони природи та природних ресурсів (МСОП), Всесвітнього Фонду дикої природи (ВФДП) та Програми ООН з питань довкілля (ЮНЕП), базуючись на рекомендаціях Комісії Е. Е. Брундтланд ("Наше спільне майбутнє") і схваливши "Порядок денний на 21 століття" та ряд інших програмних документів, обґрунтовуючи засади збалансованого розвитку, заклав можливість зміни стратегії розвитку людства [1, 2]. Іншими важливими скоординованими кроками стали створення Довкілляної програми ООН (ЮНЕП) та Екологічної фундації (ГЕФ), які, відповідно, повинні забезпечити методологічну та фінансову підтримку країн та громад у житті заходів з подолання наслідків споживацького, стихійного розвитку. Паралельно з розвитком цих еколого-політичних процесів йшло формування міжнародної нормативно-правової бази — системи глобальних та регіональних конвенцій, протоколів та додатків до них. Інша річ, що все це відбувається в надзвичайно складному суспільному контексті, на фоні

економічних криз, конкуренції країн за ресурси та ринки збуту, посилення різниці в рівнях благополуччя людей у різних країнах та їх групах. І безумовно, що ці обставини суттєво гальмують здатність націй і їх альянсів до вжиття заходів у довкільній сфері.

Усе зазначене вище, — з одного боку, наявність серйозних довкільних проблем, і, насамперед, пов'язаних із загрозами природній основі існуванню людства, а з другого — розуміння цих загроз та готовність вжити відповідних заходів для їх відвернення і на міжнародному, і на регіональному та національному рівнях, — заслуговує на дослідження окремих аспектів. Кардинальним і найбільш контраверсійним моментом є необхідність для багатих суспільств збалансувати рівень своїх прибутків, життя та запитів із можливостями екосистем своїх країн та регіонів, — з одного боку, та бідних суспільств — не наслідувати попередній приклад виснажливого, але "процвітаючого" розвитку суспільств багатих. Приклад: як свідчать підрахунки, якщо б усі країни вийшли на рівень ресурсно-енергетичного забезпечення на душу населення, аналогічного тому, як це було в США 70—80-х, світовому співтовариству вистачило б планети на 50 років.

Таким чином, йдеться про певну соціально-економічно-політично-екологічну колізію, коли розв'язання проблеми обумовлене комплексом факторів різної природи. Поза сумнівом, інструментарій такого розв'язання має бути підібраний адекватним чином, забезпечуючи продуктивність діяльності як теоретичної, так і практичної. Тобто, мова має йти про подальше втілення — правове, методичне та практичне теоретичних надбань в умовах соціуму в конкретно-історичних рамках при визначених параметрах стану довкілля.

Щодо загальних передумов — ситуація "транзитності"

Розпад соціалістичного табору в Європі створив передумови для координації екологічної політики в регіоні Європейської економічної комісії (ЄЕК) ООН та формування процесу "Довкілля для Європи". Зазначені події та процеси, в які Україна включилася з 1991 р., стали важливим фактором формування національної екологічної політики. На Європейському континенті було започатковано Добришський процес "Довкілля для Європи", що став символом нової Європи, здатної зрозуміти виклики часу і відповідним чином, у потенції системно, прореагувати на них.

У контексті процесу "Довкілля для Європи" було розроблено Європейську екологічну програму, ряд конвенцій, угод та протоколів, започатковано Міністерський форум — регулярні конференції міністрів довкілля регіону ЄЕК ООН (55 країн). Такі зібрання високого рівня, відповідно, в Добри-

ті (Чехословаччина, 1991), Люцерні (Швейцарія, 1993), Софії (1995), Оргусі (Данія, 1998) стали етапними для становлення регіональної екологічної політики на тлі паралельного процесу демократизації суспільств колишніх соціалістичних країн (країн з перехідною, "транзитною" економікою), стали віхами в розвитку громадянського суспільства та формуванні сучасної системи екологічного права та політики. Іншим важливим аспектом цих сучасних процесів стало зближення екостратегій європейських країн на основі директив Європейського Союзу (ЄС, Брюссель) та систем індикаторів стану довкілля Європейського екологічного агентства (ЄЕА, Копенгаген).

У так званих країнах з перехідною економікою ситуація є специфічною. Ця специфічність "транзитності" полягає, з одного боку, у відносно доброму збереженні багатьох компонентів природних ресурсів, а з іншого — у подальшому функціонуванні неекологічних технологій та намаганні якомога швидше забезпечити економічне зростання, а це спричинює незадовільний стан довкілля. Ситуація загострюється браком коштів, необхідних насамперед для переобладнання виробництва. Принциповим питанням є також зміна психології: суспільством має опанувати переконання, що поєднання розвитку і екологічності можливе. Перевагою більшості "транзитних" країн є їхній порівняно високий інтелектуальний потенціал та ситуація стартової позиції: їм усе одно потрібно будувати. В цьому закладено позитивний потенціал їх невиснажливого розвитку. Питання в тому, чи буде він реалізований, і яким чином.

Іншим принциповим моментом залишається вплив метафактору: прибуткової ("капіталістичної") свідомості. Річ у тім, що всі "екологічні" вимоги зачіпають інтереси не тільки споживачів, "консьюмерів", а й виробників та людей, пов'язаних зі сферою обслуговування. Якщо "консьюмери" навіть і готові погодитися з важливістю екологічних вимог (чи обмежень), то в ролі виробників чи працівників системи сервісу ті ж люди мають певні фінансово-психологічні проблеми, і необхідні "сильні" аргументи екологів щодо відповідних жертв ("організаційно-управлінських та фінансово-економічних заходів").

Одним з варіантів розвитку подій є "аргументи" власне розвитку справ. Такі аргументи є сильними, насамперед в їх розвиненій формі (ідеальній, за формулою класиків марксизму). У випадку України мова може йти про вибух на екологічно-небезпечному об'єкті (Чорнобильській АЕС, підприємстві в Горлівці тощо), масові захворювання людей (Чернівці, Червоноград, Комсомольськ тощо), затоплення в Закарпатті чи підтоплення на півдні України, наростання загрози онко- чи респіраторних хвороб і т. д. Такі ситуації драматичним чином

сприяють "екологізації" свідомості громадян та суспільства в цілому. Не менш важливим при цьому є врахування часових та ресурсних параметрів, фактору інерційності соціо-, гео- та екосистем.

Український контекст: "спадщина" та реалії

Внаслідок господарювання, яке здійснювалося на теренах України, особливо в минулому столітті, відбулися значні зміни в природному середовищі. Зокрема, різко зменшилася площа, зайнята природними чи квазіприродними територіями (рослинними угрупованнями з відповідними біоценозами) — до 30 %, в т. ч. лісами — до 15 % території країни (в три рази в порівнянні з первинним, доісторичним станом цієї території); було практично знищено степ як природний біом, значних змін зазнали гідрологічні умови території України у зв'язку з будівництвом рівнинних гідроелектростанцій та створенням велетенських штучних морів, осушенням боліт Полісся та обводненням Степу. Спостерігається антропогенне забруднення значних територій, в т. ч. важкими металами, радіонуклідами, стійкими органічними сполуками, деградація екосистем, що загрожує втратою гено-, цено- та екофонду та формує соціально-екологічний дисконфорт населення.

Такий стан речей зумовлений тією обставиною, що тривалий час економіка України централізовано формувалася з величезними структурними диспропорціями. Неefективна економічна система сприяла виснажливому, "нераціональному" використанню ресурсів та надмірному споживанню енергії, не визнавала вартості природних ресурсів, наголошувала лише на виробництві, але не створювала стимулів збереження та екологічно-збалансованого використання природних ресурсів і довкілля.

Диспропорції в розміщенні продуктивних сил, що мали місце протягом тривалого часу в умовах командно-адміністративної економіки, призвели до того, що територія України за техногенним навантаженням на природне середовище мала в 4—5 разів більший показник, ніж розвинуті держави світу. При цьому розораність земель досягла 80 відсотків від площі сільгоспугідь і 57 відсотків — від загальної площі (суходолу). Води використовувалося в 2—5, а на деяких підприємствах у 10—13 разів більше, ніж передбачають сучасні технології. Займаючи 3 % території колишнього СРСР, Україна виробляла 20 % його валового національного продукту.

Ситуація ускладнюється тим, що в промисловому секторі України значна частка припадає на хімічні, металургійні та гірничо-видобувні підприємства. Використання в багатьох випадках застарілих технологій та обладнання, концентрація по-

тенційно небезпечних об'єктів в окремих регіонах, зношеність основних фондів підприємств збільшують імовірність виникнення аварій та катастроф з тяжкими наслідками для довкілля. Екологічні наслідки такої політики для економіки України трагічні — 10—15 % втрат валового внутрішнього продукту зумовлене зменшенням продуктивності та передчасної втрати основних фондів, природних і людських ресурсів у зв'язку з проблемами довкілля. Енергоємність ВВП в 9 разів більша, ніж у країнах Європи, і є однією з найвищих у світі.

Наведемо кілька цифр. Наприкінці 80-х років в Україні щорічно вироблялося близько 55—57 млн т сталі. Це майже стільки ж, скільки вироблялося у Франції та Німеччині разом. Промисловість України виготовляла 7 млн т труб, що перевищувало сумарне виробництво Великобританії, Італії та Франції (6,8). Якщо в США видобувалося залізної руди 50 млн т, у Франції — 15 млн т щорічно, то в Україні — 110—120 млн т, а вугілля лише в 1,5 рази менше, ніж у Великобританії, Італії та Франції разом узятих (200 млн т).

Колонізаторський підхід до використання природних ресурсів призвів до масштабного руйнування природних ландшафтів. Антропогенне забруднення природи спричинило загрозливий зміни екосистем і ландшафтів. Встановлено також, що населення багатьох міст і сіл України зазнає дії негативних факторів довкілля, що перевищують гранично допустимі величини та погано впливають на стан здоров'я; в свою чергу, це порушує конституційні права громадян.

Тяжкі наслідки надмірного техногенного тиску на територію України, сформованого за радянських часів, інертність відновлювальних процесів у природі, повільна структурна перебудова призводять до того, що рівень шкідливого впливу навколишнього природного середовища на здоров'я людини залишається вкрай незадовільним. Виникають нові загрозливі еколого-техногенні явища. Процеси, які почалися в Україні у зв'язку зі структурною перебудовою промисловості, у багатьох випадках тільки погіршують екологічну ситуацію. Прикладом може бути здійснення програми закриття шахт, коли не продумані проектні рішення ведуть до небезпечних змін рівня ґрунтових вод, підтоплення великих територій, забруднення водних горизонтів — джерел питної води. Іншим фактором, дія якого почала проявлятися порівняно недавно, є підняття рівня ґрунтових вод, зокрема, в південних регіонах України.

Слід зауважити той факт, що в тоталітарній системі об'єктивна екологічна інформація замовчувалася, права громадян на екологічно безпечні умови життя ігнорувалися. Незалежність України, перші кроки щодо побудови відкритого демократичного суспільства й ринкової економіки відкрили всю

глибину екологічної кризи та неперспективність командно-адміністративної системи з її відомчо-галузевим підходом до використання природних ресурсів і дали шанс запропонувати системні рішення щодо ситуації, яка склалася.

До формування української екополітики: підходи та правові рамки

Зазначені вище глобальні та регіональні події та тенденції стали важливим фактором формування національної екологічної політики. Після проголошення незалежності України одним з перших було прийнято базовий Закон про охорону навколишнього природного середовища (1991) та серію інших сучасних нормативно-правових актів.

Виходячи з причин, що викликали екокризу, в умовах трансформації політичної системи й переходу до ринкової економіки, започатковано розроблення основ сучасної екополітики, яка б відповідала як внутрішнім потребам, так і європейському природоохоронному процесу. Зусилля щодо вирішення природоохоронних проблем в Україні мають бути орієнтовані в таких основних напрямках:

- розроблення та прийняття Національної екологічної стратегії;
- формування базових елементів екологічної політики через нормативно-правові документи;
- розроблення державних природоохоронних програм і забезпечення програмовості в діяльності;
- поступове подолання відомчості в сфері природокористування;
- започаткування системного впровадження екологічних вимог у стратегію соціально-економічних реформ, в т. ч. через бюджетну, інноваційну, експертну, сертифікаційно-нормативну, дозвольно-ліцензійну, податково-цінову, контрольну-інспекційну, страхову діяльність.

Підходи до формування засад державної екополітики закріплені відповідними статтями Конституції України (1996), цілої низки прийнятих протягом 1991—2001 рр. законодавчих актів України (Земельний (1992), Лісовий (1994), Водний (1995), з доповненнями 2000) кодекси та Кодекс про надра (1994), Закони України "Про природно-заповідний фонд" (1992), "Про охорону атмосферного повітря" (1992, з доповненнями 2000), "Про тваринний світ" (1993), "Про екологічну експертизу" (1995), "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку" (1995), "Про пестициди і агрохімікати" (1995), "Про поводження з радіоактивними відходами" (1995), "Про відходи" (1998), "Про рослинний світ" (1999), "Про мисливське господарство та полювання" (2000) тощо, концепція збереження біологічного різноманіття (1997), охорони та відтворення довкілля Чорного та Азовського морів (1998) й дискриптивно відображені в програмному

документі "Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки" (1998). Останній документ намітив довгострокову стратегію розв'язання комплексу екологічних проблем у системній сукупності завдань, механізмів та інструментів.

В умовах значної кількості екологічних проблем різного рівня та обмежених ресурсів для їх вирішення одним з ключових завдань екологічної політики держави є визначення пріоритетів у цій діяльності.

Згідно з "Основними напрямками державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки", до довгострокових пріоритетів охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів належать:

- гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів і радіаційного захисту населення та довкілля, зведення до мінімуму шкідливого впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- поліпшення екологічного стану басейну р. Дніпро та якості питної води;
- стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону;
- будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних каналізаційних споруд;
- запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів і поліпшення їх екологічного стану;
- формування збалансованої системи природокористування й адекватна структурна перебудова виробничого потенціалу економіки, екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті;
- збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, розвиток природно-заповідної справи.

Слід зазначити, що сприятливі можливості для реалізації екологічної політики держави можуть бути забезпечені шляхом формування організаційно-фінансового механізму цільового використання коштів природоохоронного призначення (у складі державного та місцевих бюджетів, фондів охорони навколишнього природного середовища місцевого, обласного та державного рівнів), опрацювання механізмів екологічного страхування, а також екологізація податкової та цінової політики держави. Мова йде про застосування економічних інструментів [3, 8] (зокрема, впровадження плати за природні ресурси та забруднення довкілля) у регулю-

ванні природокористування; побудову системи регулювання екологічної безпеки на основі ефективних попереджувальних дій щодо забруднення довкілля; збереження біотичного та ландшафтного різноманіття шляхом обмеження та регулювання природокористування.

Реалізація напрямів екологічної політики держави здійснюється, зокрема, через розробку окремих національних, державних, регіональних, місцевих і об'єктних програм та проєктів. Сьогодні в Україні вже розроблено низку важливих державних програм, а саме: перспективного розвитку заповідної справи (1994), оздоровлення басейну р. Дніпро та підвищення якості питної води (1996), формування національної екомережі (2000), поводження з токсичними відходами (2000), охорони та відтворення довкілля Чорного та Азовського морів (2001). Згадані вище документи закріплюють державну екологічну політику в довгостроковому аспекті. Спеціальний розділ "Природні ресурси і навколишнє середовище" є невід'ємною складовою частиною щорічних програм економічного і соціального розвитку України.

Подальшими кроками мають бути забезпечення гармонізації чинного законодавства з європейським та врахування вимог європейського законодавства при розробці нових законопроектів. Це передбачає, зокрема, відхід від жорстких нормативів (ГДС, ГДВ) та принципу плати за фактом забруднення і застосування принципів "попередження забруднення", "забруднювач платить" та критеріїв екологічної безпеки, побудованих на оцінці екологічних ризиків, що впроваджені в Європі й довели свою ефективність.

Аспекти методології екологічно збалансованого природокористування

Найважливішими аспектами в контексті даного дослідження є такі: власне методологічний, гносеологічний, теоретико- та конкретно-науковий, феноменологічний, світоглядний, аксіологічний, соціологічний (в широкому розумінні), що охоплює соціально-економічні, політичні, демографічні, історичні, правові та інші питання. Безумовно, це далеко не повний перелік, але акцент саме на цих аспектах явища і проблеми зумовлений орієнтацією на аналітико-синтетичні дослідження, що базуються на екосистемному підході в дослідженні взаємодії суспільства з компонентами його природного оточення, акцентують увагу на збереженні природної основи функціонування екосистем, зокрема рослинному покриві, та враховують соціальний контекст.

Так, теоретико- та конкретно-науковий аспекти дослідження передбачається представити у вигляді екологічного, у зв'язку з розглядом явищ на рівні екосистемних об'єктів та процесів, та геоботаніч-

ному, враховуючи, що власне автотрофна компонента є визначальною щодо цих об'єктів та процесів і характеризується високим рівнем компенсаторних та регулятивних можливостей. Водночас, етапними в ході даного дослідження, у зв'язку з його орієнтованістю на продуктивний аналіз, здатний забезпечити практичний результат, будуть, відповідно: 1) логіко-методологічний та логіко-теоретичний аналізи та обґрунтування концептуального інструментарію дослідження; 2) теоретико-екологічний та геоботанічний аналізи та реконструкція елементів стійкості екосистем у контексті розгляду біотичного та ландшафтного різноманіття, з метою вичленення ключового механізму; 3) нарис феноменології зміни довкілля, його стану та трендів такої зміни у зв'язку із суспільно-історичними процесами; 4) нарис суспільно-економічного, нормативно-правового та наукового контексту в зв'язку з дослідженням перспектив практичних заходів розв'язання проблеми; 5) синтез на основі системного узагальнення аналітичних етапів щодо методології, суті та теоретичної реконструкції явища та його соціальних складових, узятих у розвитку.

Такий алгоритм дослідження ґрунтується на баченні явища біотичного та ландшафтного різноманіття та проблеми його збереження як фундаментальних у вирішенні проблем взаємодії суспільства та природи, охорони природи, екологічної безпеки, стабільного або збалансованого розвитку людства. Дане бачення визначається трьома фундаментальними характеристиками біотичного та ландшафтного різноманіття, а саме: 1) різноманіття є основою екосистемної регуляції та адаптивності, забезпечуючи екосферні функції; 2) різноманіття є джерелом речовини та енергії, забезпечуючи потреби суспільства в їжі, одязі, житлі, енергії, комунікації, виступаючи ресурсом — природним капіталом; 3) різноманіття є унікальним еколого-еволюційним та генетичним утворенням, кожен з компонентів якого не може бути відновлений чи повторений у випадку знищення чи зникнення, що пояснюється стохастичною детермінованістю в еволюційній шкалі виміру. В даній роботі біотичне та ландшафтне різноманіття розглядається як системно-організований комплекс організмів усіх рівнів організації в їх єдності з середовищем існування, який є основою для еколого-еволюційної адаптації біосистем і забезпечує їх стійкість.

З цього визначення випливає, що принциповим і необхідним шляхом вирішення екологічних проблем є збереження біотичного та ландшафтного різноманіття. Достатньою умовою і шляхом вирішення екопроблем повинна бути зміна характеру суспільно-економічного розвитку та забезпечення його екологічної безпеки. Варіант конкретного алгоритму відповідного дослідження було наведено вище. Принциповим моментом у плані даного

розгляду є формулювання практичних системних заходів щодо зупинки та зміни тренду.

Комплексність проблеми збереження біотичного та ландшафтного різноманіття зумовлює необхідність пошуку адекватних засобів дослідження. Це стосується як теоретичної реконструкції об'єктів у вигляді системи понять, відповідних концептуальних засобів відображення знань про об'єкт, так і методології та алгоритму власне досліджень. Базовим питанням щодо цього аспекту — методології дослідження — є вибір вихідних підходу (чи підходів) та методу (чи методів) у дослідженні. Причому це стосується як методів теоретичних (екстенсивних, побудови системи знань на основі певних даних), так і емпіричних (інтенсивних, накопичення знань за рахунок нових даних).

Вибір відповідного підходу чи методу, як правило, здійснюється дослідником з урахуванням традиції (школи), загальноприйнятих (канонічних) положень та картини світу, світоглядних настанов та завдань досліджень. Визначальними, очевидно, при цьому можуть виступати критерії спадкоємності знання (теоретичної доповнюваності), адекватності об'єкта (відповідності), евристичності (здатності прирощувати знання). Ці компоненти методології дослідження в зв'язку з аналізом стану знання (на прикладі екологічних об'єктів) і з метою обґрунтування евристики розглядатимуться далі.

Інструменти та механізми реалізації екологічної політики: перехід до інтегральності

Одним із перших еколого-економічних інструментів став механізм плати за забруднення. Стимулююча функція платежів, перш за все, полягає в тому, щоб запобігти виснаженню природних ресурсів і припинити безоплатне використання навколишнього середовища як приймальника забруднення. За рахунок цих платежів створено фонди охорони навколишнього природного середовища — місцеві та державний. Проведена інвентаризація джерел забруднення і небезпечних інгредієнтів (1995), що дало можливість прогнозувати екологічний стан регіонів і міст, активніше впливати на його поліпшення через фінансування природоохоронних заходів.

Іншою складовою еколого-економічного механізму в Україні стала плата за використання природних ресурсів (земельних, рекреаційних, лісових ресурсів, прісних вод, спеціальне використання надр при видобуванні корисних копалин, тваринного світу), розробляються нормативні документи щодо запровадження інших видів ресурсних платежів. Плата за використання природних ресурсів спрямовується у дохідні частини державного та місцевих бюджетів. Починаючи з 1994 року, у складі Державного бюджету України було створено

окремий розділ "Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека", що стало важливим кроком концентрації коштів для цільового фінансування природоохоронних заходів.

У результаті розробки і впровадження елементів економічного механізму природокористування й фінансування загальнодержавних природоохоронних програм та заходів, екологічний розділ державного бюджету почав набувати рис збалансованості. Нові базові принципи частково усувають недоліки існуючої системи і дозволяють впровадити ефективні нормативи якості компонентів довкілля, які можна вимірювати та контролювати, екосистемний підхід у басейновому та територіальному плануванні діяльності, пріоритизацію у виборі сфер першочергової діяльності.

Аспект біотичних ресурсів

На сьогодні розроблено елементи правової бази, розроблено і затверджено концептуальні засади діяльності в сфері збереження біорізноманіття (12 травня 1997 року Кабінет Міністрів України постановою № 439 затвердив Концепцію (стратегію) збереження біорізноманіття України), прийнято Державну програму перспективного розвитку заповідної справи (1994 рік) і Державну програму формування національної екомережі (2000 рік), створена і розвивається мережа заповідних природоохоронних установ, площа заповідних територій становить на сьогодні більше 2,3 млн га, або понад 4 % території країни проти 2,3 % в 1993 році.

Національні дії у сфері збереження біологічного різноманіття ґрунтуються на положеннях Конституції України, здійснюються відповідно до законодавчих актів у галузі довкілля, вимог міжнародних конвенцій, однією із сторін яких є Україна, а також Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (схваленої міністрами на конференції "Довкілля для Європи" в Софії в 1995 році) [9, 10].

Основними завданнями діяльності в цій сфері є: збереження, поліпшення стану та відновлення природних і порушених екосистем, середовищ існування окремих біологічних видів та компонентів ландшафтів; сприяння переходу до збалансованого використання природних ресурсів; мінімізація прямого та непрямого негативного впливу на екосистеми, їх компоненти та комплекси; підвищення рівня інформованості населення з питань біорізноманіття, а також активізація участі громадян у діяльності щодо його збереження; посилення відповідальності підприємств, організацій, установ і громадян, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів або впливає на стан довкілля, за збереження біологічного різноманіття.

У зазначених цілях передбачається застосовувати і розвивати відповідні правові, фінансові, ор-

ганізаційні, науково-методичні та інформаційно-освітні засоби. При цьому основними напрямками діяльності щодо збереження біорізноманіття є: збереження та відновлення прибережно-морських та морських, річкових і заплавних, озерних та болотних, лучних і степових, лісових та гірських екосистем; збереження видів та популяцій; екологічне оздоровлення урболандшафтів та інших територій інтенсивного ведення господарської діяльності; екологізація агроландшафтів та агротехнологій, методів діяльності в лісовому, рибному, мисливському, водному та земельному господарствах; створення національної екологічної мережі (системи "зелених коридорів") як складової частини європейської екологічної мережі.

Фінансовими ресурсами для програм є кошти від плати за використання природних ресурсів, кошти підприємств, установ та організацій, державний бюджет України, місцеві бюджетні фонди, міжнародні програми та інші джерела. Розгалужена мережа наукових установ, природних і біосферних заповідників, національних парків, ботанічних садів, факультетів і кафедр екологічного профілю в навчальних закладах та школи формують наукові та освітні передумови втілення програми. Виконання намічених заходів у перспективі дасть можливість зупинити руйнівну тенденцію до знищення живої компоненти довкілля і сприятиме практичному втіленню засад збалансованого розвитку та невиснажливого природокористування.

Однією з найбільш продуктивних ідей сучасної екології та екополітики виявилася ідея екомережі — системи "живих коридорів", що дозволяє синергійним чином втілювати зазначені вище інноваційні підходи. Водночас, важливим елементом стратегії створення екомережі є оцінка вигод. Вона повинна, в першому наближенні, враховувати широкий спектр вигод від екологізації виробництв і технологій, а також зважати на рекреаційні, етноландшафтні, естетичні, медико-екологічні вартості збережених або відновлених ландшафтів та їх біотичний потенціал у широкому сенсі. В свою чергу, цей потенціал зумовлений властивостями компонентів біорозмаїття, що заслуговує на окремий розгляд.

Перші результати та нові виклики

Слід зазначити, що програмова діяльність у сфері біоресурсів уже дала перші позитивні результати. Так, створення заповідників дозволило зберегти для природи та держави, для наступних поколінь понад мільйон гектарів земель, і тепер це золотий фонд, який сприяє відновленню та збереженню екологічної рівноваги, очищенню вод та повітря, збільшенню тваринного світу, лікарських трав тощо. Базовим напрямком у створенні нових об'єктів природно-заповідного фонду є їх багато-

функціональність, насамперед національних парків, що дозволяє поєднувати виконання завдань збереження природи із завданнями невиснажливого використання — біоресурсного, рекреаційного, курортного, естетичного, екоосвітнього.

Важливими екополітичними кроками України стало підписання і ратифікація чи приєднання до Конвенції ООН про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннської); Конвенції СЕК ООН про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер; Конвенції СЕК ООН про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті; Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (Вашингтонської); Угоди про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів. Практично завершено підготовку та узгодження із зацікавленими центральними органами виконавчої влади відповідних проектів законів України про ратифікацію або приєднання до ряду інших конвенцій та угод, зокрема, Конвенції ООН про боротьбу зі спустелюванням у тих країнах, які потерпають від серйозної засухи та/або спустелювання, особливо в Африці.

Щодо наступних кроків. При цьому інтелектуальні та управлінські зусилля можуть бути сконцентровані на:

- створенні механізму гарантованого використання природоохоронних коштів за цільовим призначенням;
- посиленні регулюючої функції в системі природокористування;
- реалізації пріоритетних державних програм;
- розвитку природоохоронного законодавства в контексті його гармонізації з міжнародним, зокрема, європейським;
- посиленні ролі регіонального та місцевого рівнів у здійсненні політики екологічно збалансованого розвитку;
- забезпеченні науково-технічної підтримки здійснюваних заходів;
- популяризації екологічної політики серед урядових структур усіх рівнів та широких верств громадськості; розширення співпраці з недержавними організаціями; залучення до вирішення проблем зацікавлених (влада, підприємства, громадськість).

Усе зазначене вище — ескіз, мета якого дати більш-менш цілісне уявлення про якісно новий підхід до вирішення споконвічної проблеми людства, яка з плином часу все загострюється і наближається до кризової точки у взаєминах людини з природою. Впливає він з Конвенції про біорізноманіття, а також Боннської, Бернської та Рамсарської конвенцій, тому поєднує в собі різні спроби вирішення численних проявів цієї кризи: в соціально-економічному, екологічному, генетичному, політичному і навіть духовному планах. На цьому шля-

ху виникає багато питань, що потребують подальшого дослідження і уточнення. Перш за все, це проблема системної оцінки вибору об'єкта, коли не всі показники узгоджуються та корелюють між собою і постає питання порівняльної оцінки важливості кожного з них з урахуванням екологічних умов сучасного стану регіону, структури виробництва, напряму і ступеня використання природних ресурсів, соціальних умов тощо. Доречно тут згадати і про певні правові труднощі, що виника-

ють у зв'язку з іще недостатньою опрацьованістю законодавчої бази.

Поza всім цим чи не найбільші труднощі становлять: економічна ситуація, що склалася в країні, перепрофільовання ведення господарства на традиційні невиснажливі форми, недостатнє усвідомлення необхідності якнайшвидшого вирішення цієї проблеми урядовцями всіх рангів і населенням, а також обмаль часу, що залишився для виконання цього задуму.

1. World Conservation Strategy. Living resource conservation for sustainable development.— IUCN, UNEP and WWF, 1980 (Gland, Nairobi, Washington, respectively).
2. Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living.— IUCN, UNEP, WWF, 1991 (Gland).
3. Valuing the Global Environment / Washington, DC: GEF, 1998.— 162 p.
4. Global Environment Outlook / Ed. by V. Wandeweerd.— New York; Oxford: Oxford Univer. Press, 1997.— 264 p.
5. Стан світу 2000 / Переклад з англ. Л. Браун, К. Флавін, Г. Френч та ін.— К.: Інтелсфера, 2000.— 285 с.
6. Природно-ресурсний аспект розвитку України.— К.: Геопринт, 2001.— 57 с.
7. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1999 році.— Мінекоресурсів України.— Київ, Видавництво Раєвського, 2000.— 187 с.
8. Role of Economic Instruments in Integrating Environmental Policy with Sectoral Policies / Ed. by J. Becvar, M. Kokine.— UN/New York and Geneva, 1998.— 162 p.
9. Conserving Europe's Natural Heritage. Towards a European Ecological Network / Ed. by: Graham Bennett.— London — Dordrecht — Boston.— 1994.— 334 p.
10. The Pan-European Biological Diversity Strategy.— Strasbourg: Council of Europe, UNEP, ECN C — 1996.— 50 p.

Movchan Ya. I.

ECOPOLICY: NATURAL RESOURCES ASPECT

The retrospective context and use of natural resources practice in connection with current state of environment and natural resources are investigating. The components of developing ecopolicy are presented. The variant of methodology on managerial, institutional and scientific approaches in resolving of conservation and un-exhaustible using the natural resources problems are proposed.